

Transformări sociale în America latină și Asia de sud-est în ultimele decenii

Lect. dr. Răzvan Dinică

Resumé

Les pays de l'Amérique latine n'ont connu, depuis leur entrée dans l'histoire universelle, que ruine et désolation. Les Indiens ont été impitoyablement sacrifiés sur l'autel de la colonisation et de la dépendance. Le continent latino-américain se trouve dans des processus d'appauvrissement généralisé, partageant le même sort que bon nombre d'Etats d'Afrique, d'Asie et de l'Europe de l'Est. Mais s'agit-il d'une fatalité ? Aujourd'hui, est-il encore possible de réfléchir sur un devenir-autre, qui impliquerait le dépassement effectif de ce cycle ?

« Les Tigres asiatiques » ont connu, ces dernières décennies, un grand succès économique, mais presque un désastre social. Pour quelles raisons ? Que peut-on faire pour éviter que la Roumanie suive une telle route ?

Nu putem vorbi despre schimbări sociale fără a aduce în discuție țările dintr-o parte însemnată a lumii – America latină și Asia. Ce au în comun aceste țări? Până nu de mult, ele formau imperiile coloniale ale marilor puteri europene despre care am scris în capitolul precedent. În secolul XIX însă, aproape toate țările Americii latine (în orice caz, toate țările mari – Argentina, Brazilia, Bolivia, Chile, Columbia, Ecuador, Mexic, Paraguay, Perú, Uruguay, Venezuela și celelalte) s-au emancipat mai mult sau mai puțin violent de sub stăpânirea Spaniei și Portugaliei, iar în secolul trecut toate celelalte state din Antile de sub stăpânire engleză, franceză, olandeză. De asemenea, tot în secolul XX, în primele două decenii după Al Doilea Război Mondial, statele sud-est asiatice și-au obținut independența față de foștii stăpâni coloniali – Marea Britanie, Franța, Germania, Portugalia, Olanda, ori, mai recent S.U.A. și Japonia.

Trecutul colonial comun a lăsat urme puternice asupra acestor state. La obținerea independenței, și chiar o bună perioadă după aceea, tinerele guverne fără experiență au constatat că posedă economii dezvoltate anarhic și inegal, uneori chiar unilateral, conform vechilor interese ale stăpânilor coloniali, economii incapabile să facă față cerințelor de competitivitate pe plan internațional (în cazul Africii – pe care-o ocolim deoarece multe state africane, din păcate, nici acum nu și-au putut regăsi vocea proprie, neputând fi vorba de o politică socială sau economică comună decelabilă și analizabilă – tarele economiilor de tip colonial nu au putut fi rezolvate, în mare măsură, nici astăzi). Aceste noi state s-au văzut însă confruntate și cu alte probleme specifice: alterarea profundă și, uneori, ireversibilă a substratului etnic național (mai ales în America), menținerea unei divizări adânci a intereselor diferitelor categorii etnice, rasiale, culturale, sociale din interiorul aceluiași popor – devenit, însă, heterogen și compozit – , mari clivaje sociale generate de dificultățile economice și de sistemul profund inegalitar și ierarhizat de

repartiție a veniturilor moștenit din epoca colonială, o mare rămânere în urmă pe toate planurile, neobișnuita cu rigorile și avantajele unei economii de piață și ale unui sistem social-politic democratic, o anumită inerție autarhică, întărită de fenomenul de izolare forțată impusă de foștii stăpâni ca represalii o bună bucată de timp după obținerea independenței și încă altele.

După ce au parcurs o perioadă, mai lungă sau mai scurtă, involburată și dificilă, marcată de lipsuri, conflicte interne și externe, căutări și încercări, realizări și regretabile eșecuri, unele dintre aceste state au reușit, începând din anii '70, să găsească un drum propriu care să le asigure dezvoltarea economică (uneori chiar spectaculoasă) și, în consecință, și o nouă structură socială generatoare de stabilitate politică. Este cazul unor state sud-americane dar, mai ales, al "tigrilor" sud-est asiatici: Taiwan, Coreea de Sud, Singapore, Thailanda, Indonezia. Asta pentru a nu mai socoti Japonia (cu o creștere economică comparabilă, în Europa, cu cea a Germaniei Federale, poate chiar superioară), dar Japonia nu a fost colonie niciodată și China care, deși a avut un trecut controversat, nu poate fi totuși considerată fostă colonie și care, după "revoluția culturală" a lui Mao-tse-Dong, dar mai ales după 1990, a devenit o țară comunistă cu o economie de piață din ce în ce mai prosperă.

Spre o nouă structură socială în America latină

Țările Americii latine au cunoscut, de la intrarea lor în istoria universală – pe care, eurocentriști cum suntem, o calculăm de la 1492 încoace, făcându-ne că uităm extraordinarele civilizații precolumbiene – mai mult genocid, tristețe, ruină și dezolare. Amerindienii au fost aproape exterminați în cele cinci secole de colonialism, și nici azi nu se bucură în toate țările de aceleași drepturi cu urmașii conchistadorilor și a celor care odinioară erau stăpâni de sclavi. Continentul se află

de multă vreme într-un proces de sărăcire generalizată, la fel ca multe alte state foste colonii.

Cauzele acestui proces de sărăcire sunt profunde și complexe. O parte le-am enumerat în prezentarea generală a capitolului. Trebuie însă insistat asupra unui fenomen economic extrem de periculos, mai ales că este atât de insidios încât de cele mai multe ori se vorbește despre el ca despre o necesitate obiectivă – datoria externă. La nivelul întregului continent latino-american, aceasta atinge sume amețitoare, pe care nici experții nu le mai pot aprecia corect. Să nu uităm faptul că, de pildă, **Brazilia** este cel mai mare datornic al lumii (după S.U.A., dar raporturile sunt toată diferite, marea putere nord-americană fiind și cel mai mare creditor al lumii, între altele și cel mai important al Americii latine) cu aproximativ 120 miliarde de dolari (un sfert din P.N.B.), că **Argentina** avea și ea în timpul Președintelui Carlos Menem peste 60 de miliarde de dolari datorie (după evenimentele nefericite din 2002, când economia argentiniană a ajuns la un pas de colapsul total, datoria a crescut mult), că **Mexicul** avea în 1987 121 miliarde de dolari datorie (locul doi după Brazilia), reușind însă să o reducă în ultimul deceniu al secolului trecut (în 1993 scăzuse deja sub 110 miliarde). Deci doar aceste trei țări la un loc totalizează o datorie externă cam cât produsul național brut al unei țări dezvoltate economic cum este Australia.

Trebuie, de asemenea, luată în calcul datoria internă foarte mare a acestor state, adică datoria publică, contractată de guvern față de propriul popor. Aceste datorii sau "împrumuturi" ale statului se realizează în general fie prin emiterea de obligațiuni (uneori chiar prin scoaterea la vânzare a unor pachete de acțiuni pentru niște întreprinderi viitoare, cum s-a întâmplat în România, de exemplu, cu acțiunile "Dracula Parc"), deci valori non-monetare, fie prin emiterea de bonuri de Tezaur, deci valori cvasi-monetare, care constituie pentru Stat creanțe imediate, la fel ca și bancnotele – hârțile-monedă. Totuși, există diferențe foarte mari între bancnote și bonurile de Tezaur. Ambele categorii sunt emise de Stat, deci constituie creanțe ale organismului emitent. Dar, în timp ce bancnotele sunt obligatoriu acceptate în orice moment de către orice agent economic la un curs de referință valabil pe tot teritoriul național, bonurile de Tezaur au un regim mai special, achitarea lor depinzând în practică, din păcate de multe ori, de capacitatea de plată la momentul T a guvernului, de corectitudinea acestuia, de gradul de corupție etc. Pentru a-și achita datoria publică, un stat poate oricând recurge la erodarea monedei naționale, deci la măsuri inflaționiste, căci aceasta nu se achită decât în monedă națională, care depinde de politica financiară a organului emitent (în general, Banca Națională, aflată sub control guvernamental).

Datoria externă însă se plătește în general în monedă străină, existând garantarea ei în aur. Guvernu național nu poate, în acest caz, să influențeze în nici un fel cursul valutar internațional acceptat. Pentru a plăti Statul trebuie să dezechilibreze balanța comercial favorizând net exporturile în dauna importurilor, pentru a obține lichidități, sau poate continua să se îndatoreze dar această a doua cale, nesupravegheată, poate duce la bancruta întregului organism financiar național, deci la falimentarea economiei pe ansamblu și a țării. Acest lucru era valabil până în 2002, deci până la introducerea monedei comunitare *Euro*, pentru toate țările lumii cu excepția S.U.A., care-și puteau plăti datoria externă în moneda națională – *U.S.Dollar*.

Lunga domnie absolutistă a dolarului pe piața financiară internațională a dus la consecințe negative atât pentru țările debitoare, în primul rând țările lumii a treia și țările în curs de dezvoltare din rândul cărora fac parte și statele latino-americanе, dar - paradoxal – chiar și pentru Statele Unite ale Americii, prin puternicul proces de dezindustrializare și de terțiarizare (creștere a sectorului de servicii) a economiei naționale, antrenând o pierdere de productivitate acompaniată de un supraconsum și de creșterea nivelului de trai (deci o creștere a cererii sociale pe fondul scăderii puterii productive).

Acordurile semnate la New York la 22 septembrie 1985 au pus capăt, într-un fel, domniei singuraticе a "Împăratului Verde", constituindu-se un nou Sistem Monetar Internațional în care dolarul se deprecia aproape la jumătate față de principalele monede concurente – *yenul* japonez și *marca* germană. Acest lucru a însemnat pentru principalii debitori, mai ales pentru țările lumii a treia, întoarcerea la solvabilitate, dar a avut efecte benefice și asupra evoluției economiei americane, care s-a întărit considerabil. (Prin contrast, cei mai mulți dintre comentatorii avizați ai vieții economico-financiare internaționale consideră că introducerea Euro ca monedă europeană cvasi-unică va aduce deservicii economiei americane și puterii pe piața a dolarului).

Oricum, toate aceste probleme financiare, și de fapt toate aspectele instituționale, sunt aranjate și regulă prin convenții sociale. Problema cu aceste convenții este că ele se realizează între oameni care, ca obicei, au interese diferite sau chiar opuse, așa înc întotdeauna trebuie cineva să câștige și cineva : "câștige mai puțin", pentru a folosi un eufemism. Bineînțeles că cel care câștigă este aproape întotdeauna cel mai puternic. Mai puternic economic, politic și militar, cu alianțe mai bine întocmite sau, pur și simplu aflat într-o poziție mai avantajoasă la moment respectiv.

*

Revenind la problematica acestui capitol, putem discuta despre structura socială de astăzi

Americii latine fără a realiza o scurtă incursiune în istoria post-1492. Adică , în primul rând, în istoria *Conquistei*.

Cucerirea Americii de către europeni a fost, fără nici o îndoială, un eveniment tragic ce nu se va șterge niciodată din conștiința latino-americanilor. Intruziunea brutală a ibericilor, mai ales a spaniolilor, în viața amerindienilor s-a soldat cu urmări nefaste mergând , din păcate, până la exterminarea fizică a acestora, adică până la genocid (un lucru asemănător l-au făcut și strămoșii nu prea îndepărtați ai nord-americanilor cu triburile indiene găsite acolo și care și astăzi trăiesc într-un fel de ghetto-uri intitulate pompos "rezervații").

Bineînțeles că acest șoc brutal a fost interpretat diferit de fiecare grup etnic, memoria colectivă păstrându-l în forme variate peste care s-au interpus deformările datorate trecerii timpului, dispariției martorilor oculari ai evenimentelor relatate, dar și deformările voluntare ale istoriografiilor oficiale menite să obtureze anumite aspecte nedorite sau să reliefeze altele.

Dincolo de minciunile și cinismul istoricilor "oficiali", se pune întrebarea în ce mod evenimentele din perioada *Conquistei* au influențat evoluția societății latino-americane. Să pornim de la observația terifiantă că atât Columb, cât și urmașii săi au "descoperit" un pământ considerat fără stăpâni, deci neapartenând nimănui, căci *europenii l-au considerat pe indieni, de la început, ca non - persoane*.

Bineînțeles, situația nu ar fi stat așa dacă spaniolii ar fi găsit pe țărmurile "Lumii Noi" populații mai ostile sau măcar mai bine organizate din punct de vedere socio-politic (cum au găsit europenii, de pildă, în Japonia sau, mai diluat, în China, țări care nu au fost cucerite niciodată). Ori, indienii Arawak găsiți de Cristofor Columb în Hispaniola erau mai degrabă pacifiști, în timp ce indienii Caraibi, mai luptători, erau slab organizați și prost înarmați. Aceste fapte au întărit dorința de dominare și cucerire a conchistadorilor.

Și această cucerire s-a realizat prin cele mai sălbătice metode. O mână de aventurieri brutali, inculți, murdari și ignoranți, dar fanatici religioși, determinați, viteji și hotărâți să se îmbogățească cu orice preț , cât mai mult și cât mai repede, au supus într-un timp incredibil de scurt un teritoriu foarte mare, locuit de populații numeroase , dintre care unele creaseră civilizații avansate din punct de vedere cultural dar, din păcate pentru ei, nu și militar. Este evident că acești cuceritori nu erau în stare să transmită nici un set nou de valori populațiilor cucerite, ei înșiși fiind foarte săraci din punct de vedere axiologic. Ei nu au reușit să unifice teritoriile supuse pentru a crea un imperiu colonial relativ omogen, fapt care ar fi redus decimarea indigenilor în numele (culmea ipocriziei!) lui Christos. De altfel, în 1494, prin Tratatul de la Tordesillas, Papa

Alexandru VI împărțea noul continent descoperit între Spania și Portugalia dând astfel *Conquistei* o legitimitate legală, dar și una transcendentă.

Lumea amerindiană avea o idee globală despre distribuția spațiului propriu. Pentru aceste culturi, dincolo de "marea cea mare" era neantul. După ce de dincolo de mare au apărut ființe ce îi decimau atât prin forța armelor noi (dar amerindienii și-au dat seama că și caii – venerați la început – sunt ființe muritoare și chiar și muschetele conchistadorilor nu "scurpă" foc pe vreme umedă) cât mai ales prin noile boli induse, pentru care ei nu aveau nici un antidot valabil (rujeolă, rubeolă, ciumă, chiar și banala pneumonie), băștinașii au început să-și pună întrebări extraordinare. Cine erau acești noi veniți? De unde veneau ei? Ce voiau? Dar nu puteau găsi răspunsurile pentru că nicăieri, nici în experiența lor, nici în codul lor cultural, nu au fost pregătiți pentru o asemenea probă. Din acest motiv conducătorii statelor găsite de conchistadori nu au putut riposta eficient. "Supușii Soarelui" au fost pur și simplu tetanizați de apariția (urmată de atâtea consecințe) europenilor. În 50 de ani, 80 de milioane de oameni au fost "eliminați". (Norman Palma – *Amérique latine. Crise et restructuration sociale*, p.109). Se pare că, pentru majoritatea indigenilor, apariția intempestivă a conchistadorilor a fost un fel de invitație la sinucidere colectivă. Fanatismul religios al conchistadorilor, întărit de legitimarea papală, a condus nu numai la distrugerea totală (aproape) a elementului etnic, ci și a marilor orașe reprezentative – de exemplu Tenochtitlan.

Din acest punct de vedere, un *Bartholomé de Las Casas* a fost chiar o apariție "benefică", atrăgând atenția că un imperiu colonial, pentru a fi rentabil, are nevoie și de sclavi (sau servitori) . El se va pronunța pentru oprirea masacrelor băștinașilor și introducerea sclavilor negri în colonii, ca forță de muncă grațuită. Acesta a fost primul pas spre modificarea structurii etnice a Americii latine.

Conquista a reprezentat începutul timpurilor negative pentru această lume. Ea a reprezentat trecera de la domnia esteticului la cea a cruzimii și nedreptății. Supraviețuitorii au fost "cazați" în rezervații – *reducciones* – sub autoritatea Bisericii. Aceste rezervații au jucat un rol economic foarte important deoarece amerindienii, pe lângă faptul că-și asigurau mijloacele de subsistență într-o economie autarhică, contribuiau din plin la exploatarea colonială a resurselor locale – ferme și mine de metale prețioase. Și meșteșii lucrau în serviciul conchistadorilor care locuiau în orașe, spre deosebire de indigeni care își duceau cu greu zilele în niște bărci încropite aproape de "locul de muncă". Pentru a înlocui populația locală decimată s-au adus sclavi africani , instaurându-se raporturi de muncă particulare. Rasismul stăpânilor albi a penetrat complet inconștientul colectiv al dominațiilor, fiind complet

absorbit și acceptat de rasele oprimate. Amerindienii și negrii își pierduseră tot respectul de sine în timpul sălbaticii exploatări coloniale. Metișii își repudiau orice origine non-albă pentru a se putea identifica cu "rasa superioară". Albul pielii a devenit sinonim cu frumusețea, cu grația și cu inteligența (într-un text etnografic al indianului Juan Perez Jolote din Chiapas, Mexic, din secolul XX ! se scrie : "Supune-te albului, căci el este cel care poruncește! El este fiul Domnului, cel care are fața albă, cel care poartă cămașă și pantalon."). "Rasa stăpânilor" (*rasa del señores*) era trimisa Cerului creștin pentru a-i aduce pe băștinași la "adevărată credință" a "poporului sfânt", cum se considerau spaniolii la acea dată. *Transcedentalitatea creștină a legitimat însuși actul Conquistei și a dat elementele necesare pentru consolidarea dominației etnice în lumea latino-americană.*

*

E clar deci faptul că urmările cuceririi coloniale nu pot fi date uitării pur și simplu pentru că ele sunt prezente și astăzi cu aceeași forță, manifestându-se cu pregnanță în primul rând în *structura socială* a acestor țări. Această structură socială moștenită a fost menținută și datorită crizei economico-politice prelungite și a instabilității maladive a întregii Americi latine – zona cu cele mai multe lovituri de stat, puciuri, răsturnări de guverne, demisii mai mult sau mai puțin forțate, revoluții sau numai tentative, guvernări militare transformate de multe ori în dictaturi ș.a.m.d. Odată cu începerea restructurării economice și politice care a dus – cel puțin în unele state – la o anumită prosperitate generatoare de mai multă stabilitate, s-a simțit nevoia și a modificării treptate a structurii de clasă.

În cele mai multe țări hispano-americane, adevărații stâlpi ai puterii în societate sunt constituiți de celebrele *familias*, clanurile cu originile mergând cât mai adânc în perioada "de glorie" a colonizării. Acest lucru este valabil în special în țările în care populația de culoare (în fapt, metisă) este majoritară, căci în țări ca Argentina sau Uruguay, cu foarte mulți emigranți europeni, mobilitatea foarte accentuată pe verticală a erodat puterea familiilor întemeietoare, noii veniți fiind tot cu pielea albă. În țările cu populație majoritară "de culoare", puterea în stat o dețin (încă) numai reprezentanții *familias* (chiar dacă, rareori, câte un membru al păturilor de jos accede la funcții înalte, aceasta constituie excepția, nicidecum regula). Obținerea independenței nu a modificat acest raport de forțe, doar că locul reprezentanților regilor Spaniei și Portugaliei în structurile de putere a fost luat de urmașii conchistadorilor, denumiți cu un termen generic *criollos*.

Criza profundă de după război a agravat condițiile de viață ale categoriilor sociale defavorizate, iar cinismul elitelor a căpătat proporții îngrijorătoare,

ele îmbogățindu-se continuu, afișându-și opulența și forțând un supraconsum de produse de lux plătite la prețuri înrobitoare care măresc datoria externă și, mai grav, mutându-și capitalurile acumulate în țări mai sigure, deci golind astfel economia de propriile resurse interne.

Dezvoltarea principiului autonomiei nu este posibilă decât în interiorul societății civile, deși aceasta este un spațiu al inegalităților. Căci atât timp cât Statul – care exprimă principiul ierarhiei – este totul, individualitatea, personalitatea umană nu înseamnă nimic. Rolul Statului nu este de a crea sinecure și de a oferi privilegiul unei camarile corupte, care sufocă orice tentativă de refacere și restructurare onestă. Statul de drept trebuie să reducă inegalitățile sociale la niveluri acceptabile și să nu permită crearea unei "caste" de privilegiați legată de funcțiile publice.

S-a ajuns ca astăzi elitele economice și politice din aproape toate statele latino-americane să fie practic străine față de propriile țări. Pentru ele, tot ce e bun și frumos vine numai din afară, din țările dezvoltate. Consecința directă : o migrare a capitalurilor acumulate pe piețele interne către statele și așa puternic capitalizate și, bineînțeles, decapitalizarea propriilor economii naționale și "*dolarizarea*" acestora – uneori cu urmări tragice, vezi din nou cazul Argentinei 2002.

În lumea de care ne ocupăm, bogăția se traducea în mod tradițional prin deținerea de pământuri (*terratenientes*) și de locuințe (*casatenientes*). Actualmente, bogăția înseamnă teaurizarea de valută forte internațională, recte dolari. Activele financiare, partea strict de capital, acolo unde există, se tinde să fie investite în statele dezvoltate, care asigură o stabilitate și o siguranță mult mai mare.

Se credea că principala cauză a acestui fenomen o constituie concentrarea proprietății în puține mâini, dar largirea considerabilă a proprietății produsă începând din anii '70 nu a condus la o schimbare sensibilă. Din contră, chiar, s-a înregistrat o creștere a bogăției acumulate de minoritatea dominantă, care a investit-o peste hotare.

Totalul acestor plasamente este egal, dacă nu chiar superior datoriei externe, după cum rezultă din tabelul următor :

Țara	"Exportul" de capital	Datorie externă
Venezuela	59 mld. USD	32 mld USD
Mexic	84 mld. USD	115 mld. USD
Argentina	46 mld. USD	47 mld. USD

(sursa : Newsweek din 17.04.1989, apud N.Palma – op.cit., p.122)

Astăzi se știe că o parte foarte însemnată din aceste capitaluri "expatriate" (*horribile dictu!*) provine, după cum afirmă experții, din împrumuturile externe contractate, care nu au servit însă scopurilor pentru care au fost negociate, ci îmbogățirii celor puțini și corupți, rămând ca rambursarea acestor împrumuturi să se realizeze, evident, din munca celor mulți și săraci.

Trebuie însă menționate, pentru a evita o imagine unilateralizantă asupra evoluției acestor state, realizările lor în domeniul economic care, menținute și amplificate, însoțite de o regândire a politicilor de repartiție și distribuire a averii naționale și a politicilor sociale și de menținerea unei lungi stabilități politice, ar putea conduce în timp la creșterea nivelului de trai la nivelul întregii societăți, la îmbunătățirea condițiilor de viață ale tuturor, la creșterea nivelului cultural și de participare la viața publică, la democratizarea reală a acestor societăți deci, consecință logică, și la stabilirea unor noi raporturi sociale care să nu mai fie bazate pe criterii etnice sau de apartenență de clan, ci pe noile realități ale lumii contemporane.

Astfel, de exemplu, Argentina se evidențiază printr-o agricultură relativ bine dezvoltată, cu producții și exporturi mari de carne, grâu, soia, vinuri, produse lactate, plante tropicale și citrice, dar nivelul ei este încă extensiv, angrenând cea mai mare parte a populației active. Industria produce suficient cât să acopere, în măsură destul de mare, necesarul intern, dar este necompetitivă pe plan internațional. Sectorul de servicii, inclusiv cel financiar, este puțin dezvoltat, iar criza din 2002 a lăsat urme adânci. Colaborarea regională în cadrul proiectului Mercosur (*Piața Comună a Comului Sudic* - piața economică a sudului continentului american, incluzând, pe lângă Argentina, *Brazilia*, *Uruguay*, și *Paraguay*), după un început promițător, acum trenează, Uruguayul confruntându-se de asemenea cu foarte grave probleme economice. Datoria externă foarte mare grevează și ea asupra produsului național brut argentinian (în 1993, PNB/loc.-2370 \$).

Cea mai dezvoltată țară latino-americană este Brazilia (peste 8,5 mil. Km², aproximativ 160 de milioane de locuitori, 2680 \$/loc - 1993). Ea posedă mari resurse forestiere și miniere, bine exploatare și cu un export intensiv. Industria, îndeosebi cea prelucrătoare, s-a dezvoltat spectaculos în ultimele trei decenii, contribuind cu 1/3 la constituirea PNB, și cu peste 1/2 la exporturi. Și agricultura este dezvoltată, producând și exportând multe produse animale și vegetale. După "miracolul brazilian" (1968 - 1988), țara se confruntă în prezent cu mari probleme economice, agravate de datoria externă uriașă, dar care nu au ajuns la nivelul vecinilor Argentina și Uruguay, deși inflația a devenit galopantă, șomajul îngrijorător iar nivelul de trai al populației în scădere (corupția la nivel înalt și-a arătat "vârful aisbergului" în 1993 când

Președintele Collor de Mello a fost silit să demisioneze în urma unor scandaluri răsunătoare).

Un al treilea exemplu elocvent îl constituie cea mai populată (aproape 100 de milioane de locuitori) țară de limbă spaniolă din lume - Mexicul (2955 \$/loc PNB în 1993). Cu o economie agro - industrială relativ diversificată și susținută în principal de variatele și bogatele resurse minerale - petrolul cu rezerve de cca. 8 miliarde tone, locul 4-5 în lume ca producție - țara are o industrie mai bine conturată decât alte state latino-americeane și care asigură o anumită stabilitate internă. Datoria externă foarte mare, explozia demografică, concentrarea urbană, rata ridicată a inflației și a șomajului, o balanță de plăți neechilibrată, o mișcare revendicativă pe criterii etnice tot mai violentă a amerindienilor din regiunile central - vestice ale țării, toate acestea crează mari probleme guvernării actuale.

De ce sunt semnificative aceste date? După cum se poate observa, aceste trei state au un PNB / locuitor de peste două mii de dolari SUA pentru un locuitor (Mexicul chiar 3000!) Și alte state latino-americeane au produsul național brut mai mare de 2000 de dolari pe locuitor (de exemplu Chile, Peru, Venezuela). Cum se explică atunci sărăcia lucie în care se zbate marea majoritate a populației? Răspunsul se află în acea separare în caste pe criterii etnice sau de clan prezentată pe larg mai sus, de asemenea în corupția generalizată, în slăbiciunea societății civile și în structura socială foarte volatilă care nu se poate opune cu succes marilor inegalități care domnesc între cei relativ puțini și foarte bogați și respectiv cei foarte mulți și foarte săraci (despre existența sau non-existența unei clase mijlocii se discută de mult; majoritatea sociologilor sud-americeani nu decelează o astfel de structură stabilă și semnificativă numeric și ca pondere economică în sistemul social din țările lor).

*

Globalizarea și informatizarea generalizată au atins, inevitabil, și statele latino-americeane în economia cărora nu vor întârzia să la se urme tot mai profunde. Important este că odată cu acești mesageri ai secolului XXI pătrund din ce în ce mai adânc în conștiința socială ideile de dreptate, echitate, moralitate, respectate după niște precepte universale mai presus de orice legi și regulamente.

Depășirea perioadei negre în istoria societății latino-americeane impune cu necesitate schimbări de substanță în etica acestei lumi profund ierarhizate și divizate (*Nord* și *Sud*, bogați și săraci, corespunzând la scară planetară împărțirii *Vest - Est* din Europa). Pentru asta trebuie depășită epoca domniei absolutiste a dolarului care face ca S.U.A. să fie principalul beneficiar al comerțului internațional cu bunuri și servicii de orice natură.

În acest context, țările din America latină sunt dintre cele mai afectate, economiile lor plătind un tribut

considerabil marelui vecin nord-american. Replanificarea, reeșalonarea și chiar reducerea sau ștergerea unor datorii, în conjuncție cu o "moderare" (a se citi scădere) a cursului dolarului, ar putea readuce economiile acestor țări pe linia de plutire și chiar să le permită o dezvoltare de durată, în conformitate cu resursele bogate de care beneficiază multe dintre ele. Dar toate acestea vor trebui obligatoriu însoțite și de o reevaluare și o reconstrucție a sistemului social sclerosat care acum acționează efectiv ca o frână. Societățile sărace sunt supraparazitate de elite îmbuibate, indifferente și corupte.

Soluția este trecerea la un sistem democratic veritabil care să asigure alternanța la conducere a tuturor componentelor societății, împiedicându-se astfel orice formă de monopolizare a puterii. Rolul oricărui regim democratic nu este de a legitima permanentizarea unui grup în fruntea bucatelor, a unei anumite elite creată după indiferent ce criterii, pentru că puterea nu poate fi nici un moment obiectul proprietății unui grup, ea aparține, în democrație, poporului.

Cele mai multe din țările latino-americane sunt într-o stare avansată de criză economică, generatoare de destructurare socială. Chiar și cele câteva state care se bucură în ultimele două decenii de o anumită stabilitate economico-socială – *Brazilia, Costa-Rica, Chile* – sunt prinse în cercul vicios al datoriei externe și al migrației capitalurilor. Se poate așadar vorbi despre o stare generală de sărăcie.

Pe plan internațional, societățile latino-americane împartășesc această situație cu statele africane, cu cele mai multe din statele ex-socialiste și cu subcontinentul indian. Dar această stare negativă, va dura ea la infinit?

Tigrii asiatici – contradicțiile unui model

Tigrii asiatici, prezentați mult timp ca un adevărat model de dezvoltare economică, au suferit în ultimul deceniu al secolului trecut șocul unei crize financiare fără precedent, care s-a repercutat asupra ansamblului societal: falimente bancare, deprecierea accentuată a monedei, peste 10 milioane de șomeri, probleme sociale, toate acestea generând inevitabil și instabilitate politică. Alte două țări care au parcurs drumuri asemănătoare în multe privințe celor ale Tigrilor, Chile și Republica Africa de Sud, au intrat în aceeași perioadă în mari impasuri economice-sociale.

Economia mondială a suferit de pe urma acestor lovituri. Nu mai poate fi vorba de un simplu fenomen conjunctural sau regional, ci despre o criză clasică a întregului sistem capitalist – astăzi mondializat – provocată de *supraproducție / subconsum*, de căutarea maximizării profitului indiferent de costul social plătit pentru aceasta, de dezvoltarea exagerată a rețelelor

financiare care tind să se autonomizeze în raport economia reală. Toate acestea arată încă o dată că dezvoltare economică realizată în ritm galopant, fără corelare cu dezvoltarea corespunzătoare a socialului devine în timp artificială și nesustenută de realitate întregul "edificiu" cedând tragic la primul șoc puternic.

Criza economică a început să se manifeste discret în februarie 1997, cu deprecierea monei thailandeze și, mai pregnant, începând din iulie 1997. Ea s-a întins progresiv asupra celorlalte țări din regiune lovind brutal și finanțele japoneze. Intervenția grăbită a guvernului american pentru susținerea marilor bufinanciare din Tokio și Singapore părea, pe moment, să fi reușit să limiteze proporțiile dezastru preconizat. Nu a fost, însă, din păcate, decât o revenire trecătoare. Criza era mult mai profundă. Recesiunea economică mondială începuse să ia amploare, iar nefericitele evenimente din 11 septembrie 2001 au reușit să accelereze manifestările decăderii.

De fapt, această situație nu a apărut chiar pe neașteptate. Modelul însuși începuse să dea semne de oboseală. Creșterea economică spectaculoasă a acestor țări se baza și pe temelii mai mult sau mai puțin artificiale. *Modelul nu era unul neo-liberal, cum s-a afirmat mult timp, ci chiar unul neo-clasic, keynesist sau, mai curând, neo-keynesist*. Statul avea un rol predominant în stabilirea politicilor economico-sociale, în realizarea tuturor orientărilor economice. Așa s-au realizat reformele agrare în Coreea de Sud sau Taiwan, așa s-au dezvoltat sistemele economice îndreptate în proporție covârșitoare spre export, așa s-au petrecut lucrurile și cu scurta, dar determinanta perioadă de protecționism. În plus, în majoritatea cazurilor a fost vorba de state guvernate cu metode dictatoriale (Coreea de Sud, Indonezia, Filipine, Thailanda) sau foste colonii (Malaysia, Singapore, Taiwan).

Cooperarea economică a fost, în Asia de Est, unul dintre aspectele cele mai importante, din motive în primul rând geopolitice, inclusiv amenințarea comunismului (de altfel, ca un paradox, încetinire creșterii economice a Tigrilor coincide cu avântul țărilor ca China sau Vietnam care, cel puțin declarat păstrează sisteme politice de conducere de tip socialist). De asemenea, piețele internaționale au fost, o bună perioadă de timp, deschise produselor Tigrilor (mai sunt numiți și Dragoni) care le invadaseră pur și simplu (și nemulțumirea manifestă a multor producători europeni sau americani).

Din punct de vedere social trebuie arătat că două generații de muncitori au suportat costurile acestor creșteri economice. Aceste două generații au fost sacrificate în sensul cel mai adevărat al cuvântului salarii foarte mici (după normele occidentale – vedem că în China prosperității economice fantastice azi, cea mai mare parte a salariilor din zone

favorizate se declară fericiți cu un salariu lunar mediu de circa 10 USD), ziua de lucru foarte lungă (iarăși după normele occidentale – Japonia are cu totul alte norme și astăzi în ceea ce privește durata zilei și a săptămânii de lucru, precum și pentru vârsta de pensionare), securitatea socială precară sau chiar inexistență și absență cronică de drepturi sociale și civile.

Modelul s-a erodat progresiv din cauza acestor probleme. În ciuda imaginii deformate pe care o au mulți europeni și americani despre asiatici că ar fi oameni docili și care se mulțumesc cu foarte puțin, mișcările de masă tot mai mari și mai viguroase pentru instaurarea democrației și stabilitate politică, pentru obținerea de drepturi sociale și cetățenești și pentru salarii decente au avut succes spre sfârșitul anilor '80, dar obținerea tuturor acestor drepturi a frânat creșterea economică artificial – spectaculoasă, aducând-o între limite rezonabile și suportabile pentru populație.

Creșterea a devenit mai anevoioasă și din cauza datoriilor externe grele (numai Coreea de Sud are peste 50 de miliarde de dolari), precum și din cauza dependenței accentuate față de economiile țărilor dezvoltate în special în ceea ce privește *know-how* – ul. La acestea trebuie adăugat faptul că anii '90 marchează un recul clar al exportului produselor "made in Asia de Sud-Est" în țările occidentale care încep să practice protecționismul sau să le înlocuiască treptat, pe măsura creșterii costurilor salariale ale Tigrilor, cu produse "made in China" sau "made in Vietnam", chiar fabricate sub licență UE sau SUA, datorită costurilor salariale foarte reduse din republicile (încă) socialiste.

Destabilizarea financiară a antrenat efecte în lanț, iar prețul l-au plătit din nou muncitorii. A crescut șomajul, care a atins în primul rând mâna de lucru străină (provenită din statele sărace sau/și suprapopulate ale zonei ori chiar din America latină). O.I.M. estima în septembrie 1998 la peste 10 milioane de șomeri situația din zonă (*** - *La crise du modèle des Tigres du Sud : réflexions théorique, în Les Tigres du Sud : crise d'un modèle ou contradictions de l'économie capitaliste*, editat de Centre Tricontinental, l'Harmattan, Paris, 2001, p.6). Și aceste lucruri se întâmplă în țări care în ultimele trei decenii au avut creșteri economice spectaculoase – Thailanda și-a dublat în 10 ani PNB, Coreea are un PNB/loc. de peste 5.000 de dolari, Indonezia are o creștere economică medie de 6% pe an, Malaysia are un PNB/loc. de peste 2.500 dolari iar Singapore de 13.000 dolari/locuitor ! Industrializarea accelerată a avut și efecte nocive asupra mediului, distrugând soluri, păduri și poluând sursele de apă potabilă.

Se poate deci concluziona că liberalismul pur n-a existat niciodată nici în politica economică a Tigrilor asiatici, nici în Chile sau în Africa de Sud, ci dimpotrivă, intervenția statului a fost considerabilă peste tot. Creșterea economică în toate aceste state s-a

realizat prin sacrificiul mai mult sau mai puțin liber consimțit a 1-2 generații de muncitori care au trebuit să lupte pentru a-și obține măcar minimum de drepturi. După ce muncitorii locali au început să aibă aceste drepturi sociale, pentru a menține costurile salariale foarte scăzute, conducătorii acestor economii au importat forță de muncă străină sau au procedat la delocalizarea anumitor întreprinderi în țări cu muncă ieftină. Statele care au coordonat politicile de creștere economică au fost de tip autoritar sau, în anumite cazuri, chiar de dictatură militară, ceea ce l-a făcut pe mulți să concluzioneze că economia de piață și democrația nu sunt neapărat strâns legate. Acest lucru este valabil însă, după cum a dovedit și colapsul țărilor socialiste, numai pe termen relativ scurt. Pe termen lung, de mai mult de trei generații succesive, conflictele politico-sociale inevitabile vor exploda și vor face țândări și dezvoltarea economică. Economia de piață liberă implică în mod necesar existența și dezvoltarea unui sistem socio-politic democratic. (Mulți analiști consideră că structura mixtă economie de piață – sistem politic totalitar experimentată azi de China și, în mai mică măsură, de Vietnam, nu are șanse de a rezista prea mult timp, deoarece relațiile economice capitaliste realizate în așa-numitele "zone de piață liberă", la care se mai adaugă și Hong-Kongul, Macao și, eventual în viitor, chiar Taiwanul(?), cu lungă tradiție capitalistă, așadar aceste relații vor intra într-o contradicție iremediabilă cu sistemul centralist, autoritar, dictatorial impus de partidul comunist ca singur conducător al țării, conducând în final la pierderea oricărei legitimități a partidului-stat în ochii unei populații firesc doritoare de prosperitate economică și de drepturi social politice garantate.) De altfel, această evoluție este accelerată de procesul de globalizare, de distanțarea reală dintre economia concretă și sistemul financiar care are tendințe tot mai pregnante de autonomizare. Să mai notăm aici și faptul că începutul creșterii economice spectaculoase a Tigrilor s-a datorat și masivului ajutor economic occidental generat de motive non-economice : stoparea răspândirii comunismului în regiune.

*

Primii Tigri sau Dragoni asiatici s-au dezvoltat la începutul anilor '70 – Coreea de Sud, Taiwan, Hong-Kong, Singapore – și au fost numiți de către comunitatea internațională "țări nou industrializate" (în engleză *NICs – new industrialized countries*). Lor li s-au alăturat în anii '90 Indonezia, Malaysia, Thailanda, Filipine. Creșterea economică înregistrată a fost efectiv spectaculoasă. De exemplu, dacă între 1970 și 1979 aceste state contribuiau cu aproximativ 5% la exportul mondial de bunuri și servicii, în 1996, aportul lor era de 13,5% (v. PNUD – *Rapport sur le Développement humain*, New York, 1997). Trebuie

subliniat, dincolo de rolul important al politicilor și inițiativelor interne, aportul masiv al capitalurilor străine sub formă de investiții directe sau prin cumpărare de acțiuni care, de multe ori, acopereau ca valoare sau chiar înlocuiau economiile interne reconvertite în investiții. Surse ale **Fondului Monetar Internațional** ne arată astfel că în 1984-1985 în aceste opt țări s-au investit 6,8 miliarde dolari SUA capital extern, iar în 1995 aproape 23 miliarde de dolari, din care 60% (14 miliarde) numai în Indonezia, Thailanda și Filipine. Totuși, datorită situației internaționale, dar mai ales datorită scumpirii forței de muncă interne prin obținerea de creșteri salariale importante, avântul economic a început să scadă mai întâi în primele "țări nou industrializate", apoi treptat și în celelalte state care, la începutul anilor '90 aveau indicele de creștere mai mare de 9% (rămânând totuși destul de ridicat).

Indicele de creștere economică pentru noii Tigri asiatici

Indicele de creștere anuală a PIB real în procente (%)

Sursa : *World Economic Outlook, F.M.I., Washington D.C., mai 1997*

Țara	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Indonezia	9,1	9,0	8,9	7,2	7,3	7,5	8,2	7,8
Malaysia	9,2	9,6	8,6	7,8	8,3	9,2	9,5	8,4
Thailandă	12,2	11,6	8,1	8,1	8,3	8,8	8,7	6,7

Una din urmări a constituit-o deplasarea polarizării investițiilor în zonă. Astfel, de exemplu, investițiile taiwaneze, până în 1992 canalizate îndeosebi în Singapore, Malaysia, Thailanda, Indonezia și Filipine, își mută centrul de greutate în China, Vietnam și America latină, țări cu o mână de lucru mult mai ieftină (în Vietnam investițiile taiwaneze depășindu-le chiar și pe cele japoneze).

Pentru a rezuma, să urmărim în continuare care sunt principalii factori care au declanșat criza de astăzi a Tigrilor, criză în esență de natură monetar-financiară și denumită astăzi *efectul Dragon* (***) - *La crise du modèle des Tigres du Sud : réflexions théorique*, în *Les Tigres du Sud : crise d'un modèle ou contradictions de l'économie capitaliste*, editat de Centre Tricontinental, l'Harmattan, Paris, 2001, p. 9-10).

Toate aceste state recent industrializate au economiile foarte strâns legate între ele și legate și de economiile țărilor puternic industrializate. Comerțul lor exterior, chiar dacă este dependent în mare măsură de Japonia, este legat de dolarul american și de fluctuațiile acestuia (să nu uităm că atât yenul nipon, cât și marca germană, din 1985 s-au eliberat de sub tirania USD).

Thailandă, Indonezia și Malaysia adaugă o criză a balanței de plăți pentru conturile curente (o situație asemănătoare a traversat Argentina în 2002, cu

efecte dezastruoase atât economice, cât și sociale și politice). Criza balanței de plăți se datorează în primul rând dezvoltării capitalului speculativ, mai ales în sectorul bursier și imobiliar.

O dată cu întărirea dolarului, începând din 1997, Tigrii au avut mari dificultăți în a-și alinia moneda națională la cea americană. Cum și exporturile au început să scadă semnificativ față de perioadele anterioare (mai puțin cele filipineze) în fața creșterii concurenței internaționale și a scăderii competitivității, speculatorii, mai ales cei bursieri, au început să-și retragă capitalurile și să manipuleze economia reală, declanșând în cele din urmă prăbușirea burselor și debutul crizei.

Subevaluarea monedelor naționale, măsură altfel favorabilă relansării exporturilor, a agravat însă tendința "fugii" capitalurilor din aceste țări spre zone economice mai sigure și astfel o creștere a lipsei de deizive în sectorul privat care era principalul investitor economic. În același timp, sistemul fiscal intern se înăsprea, reducându-se astfel nivelul producției și, implicit, al exporturilor și lăsându-se astfel cale liberă creșterii șomajului și a inflației - semnele sigure ale unei crize de sistem. Scăderea exporturilor atrăgea

acum atenția și asupra unui alt aspect îngrijorător al economiilor în cauză : datoria externă considerabilă a Tigrilor care îi va pune tot mai

mult pe gânduri de acum înainte pe investitorii, acționarii și creditorii străini.

Criza declanșată în 1997 la Tigrii sud-est asiatici s-a generalizat repede atingând economia Japoniei apoi, prin intermediul Rusiei, s-a propagat în toată Europa, în America latină și de Nord, indicele creșterii economice pe tot globul fiind într-o evidentă și continuă pierdere de viteză și economia mondială intrând în recesiune.

Toate acestea ne amintesc evident de marea depresiune economică din 1929 - 1933 (criza a început și atunci cu o cădere bursieră, la New York). Ca și atunci, și acum este vorba despre un decalaj între economia reală, producătoare de bunuri și servicii prin procesul muncii și purtătoare de valoare reală, și suprastructura financiar-speculativă. Acest decalaj s-a tradus mereu printr-o criză de supraproducție generată de decalajul dintre capitalul variabil (salariile) și cel constant (mijloacele de producție). Acumulările de stocuri au dus, de fiecare dată, la închiderea de întreprinderi, deci creșterea șomajului, deci scăderea puterii de cumpărare, deci inflație, deci un fel de cerc vicios în care economiile și - consecință firească și nefericită - populația se învârt neputincioase până la regăsirea echilibrului pierdut.

Și sistemul financiar de acum 70 de ani era departe de puterea și influența celui actual asupra

conomiei reale. Astăzi se vorbește despre o economie de hârtie sau o economie – cazino unde speculațiile bursiere și datoriile încrucișate domină economia reală, cea care produce bunurile, serviciile și tehnologiile tangibile. Ca o dovadă este faptul că indicii de creștere a produsului intern brut (indicator al economiei reale) din țările cele mai dezvoltate economic a scăzut de la 4,9% în perioada 1950-1973 la 1,5% în ultimul deceniu al secolului trecut în timp ce, dacă în 1970 90% din capitalul utilizat în tranzacțiile internaționale era real, în 1995 el nu mai reprezenta nici 30%. Pentru fiecare dolar produs în economia reală, economia-cazino rulează pe piețele financiare 30-50 de dolari. Sumele totale de pe aceste piețe ating aproximativ 1500 miliarde de dolari, depășind cu mult cei 800 de miliarde existenți (estimați) în toate depozitele bancare din lume (cf. Oswaldo Martinez – *El Efecto Dragon*, CIEM, Havana, 1997, apud *** - *La crise du modèle des Tigres du Sud : réflexions théorique, în Les Tigres du Sud : crise d'un modèle ou contradictions de l'économie capitaliste*, editat de Centre Tricontinental, l'Harmattan, Paris, 2001, p. 13).

Această separare între cele două tipuri de economie minează sistemul și anunță necesitatea unei ajustări în profunzime a acestuia, deoarece câștigurile mari și ușoare de pe piețele financiare tind să schimbe rostul principal al capitalurilor – investițiile productive – și să reducă astfel baza reală de expansiune și de creare de noi valori.

Ca răspuns la criza din anii '30, keynesismul a devenit principala teorie economică a capitalismului. Liberalismul combinat cu un anumit grad de intervenționism etatic s-a dovedit a fi o soluție de succes și pentru reconstrucția de după război. Politicile sociale active, regularizarea prețurilor și a salariilor, alocațiile de șomaj, salariul minim pe economie, crearea de locuri de muncă și deci menținerea cererii solvabile la nivel stimulat pentru producția de bunuri și servicii, controlarea de către stat a sectoarelor strategice neprivatizabile, toate aceste instrumente keynesiste au dimensionat capitalismul de după război.

Începând din anii '80 neoliberalismul își ia avânt pe plan internațional, deschizând calea unei noi revigorări a capitalismului (ca de exemplu în SUA lui Reagan sau în Marea Britanie a "doamnei de fier" Thatcher) dar și pentru creșterea mai mult sau mai puțin controlată a speculațiilor bursiere sau imobiliare.

În condițiile globalizării neoliberale, bursele de valori pot acționa în dublu mod : ca instrumente eficiente de atragere de capitaluri, dar și ca centre speculative care pot crea o dependență față de forțe exterioare incontrollable. În felul acesta *efectul Dragon* s-a putut transmite atât de repede în toată lumea. În condițiile polarizării sociale extreme din atâtea zone ale lumii, cumulată cu o datorie publică și privată din ce în mai mare, declanșarea unei crize economice generalizate ar

afecta grav sistemul economico-social și politic mondial.

Analizii consideră că dezvoltarea crizei ar putea fi frânată și diminuată până ar putea fi controlată și eliminată, prin două modalități principale : regularizarea piețelor financiare și reîncadrarea economiei acolo unde îi este locul dintotdeauna, în societatea globală.

În ceea ce privește "resocializarea" economiei, se consideră că realizarea ei cât mai rapid este o prioritate. Ca strategie pe termen lung, ea ar putea contribui la evitarea marilor probleme economice și, deci, și sociale și politice. Actualul model social, excesiv de polarizat, nu poate duce în timp decât la minarea sistemului capitalist din interior. Repunerea economiei în slujba realizării bunăstării tuturor poate părea utopică. Depinde de voința generală dacă se va putea face diferența între o utopie absolut iluzorie și o utopie mobilizatoare.

Bibliografie selectivă:

1. Burgel, Guy, *Du Tiers-Monde aux tiers-mondes*, Ed. Dunod, Paris, 2000; 122 p.
2. Busuttil, Paul, *L'essentiel des grandes problèmes économiques du monde contemporaine*, Ed. Gualino, Paris, 2000; 130 p.
3. Centre tricontinental, *Les tigres du sud: crise d'un modèle ou contradictions de l'économie capitaliste*, L'Harmattan, Paris, 1998; 230 p.
4. Markoff, John, *Waves of democracy: social movements and political change*, Pine Forge Press, London, 1996; 174 p.
5. Marshall, Gordon, *Repositioning class: social inequality societies*, Sage Publications, London, 1997; 236 p.
6. Marti, Serge (coord.), *Questions économiques et sociales*, Gallimard, Paris, 2000; 338 p.
7. Mendres, Henri, Michel Forsé, *Le changement social: tendances et paradigmes*, A. Collin, Paris, 1991; 284 p.
8. Mills, Charles Wright, *Les cols blancs: les classes moyennes aux Etats-Unis*, F. Maspero, Paris, 1966; 367 p.
9. Milner, Jean-Claude, *Le sataire de l' idéal: la théorie des classes et de la culture an XX-e siècle*, Ed. du Seuil, Paris, 1997; 118 p.
10. Palma, Norman, *Amerique latine: crise et restructuration sociale*, Côté-femmes, Paris, 1991; 138 p.
11. Poulantzas, Nicos, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Ed. du Seuil, Paris, 1974; 364 p.
12. Sen, Amartya, *Repenser l' inégalité*, Ed. du Seuil, Paris, 2000; 281 p.

13. Sen, Amartya, *Un nouveau modèle économique: développement, justice, liberté*, Ed. O. Jacob, Paris, 2000; 356 p.

14. *** , *The making of Social Movements in La America: Identity, Strategy and Democracy*, ed. by Escobar & Sonia E. Alvarez, Westview Press, Boulk (Colo.), 1992; 383